

L'ARQUITECTE CÈSAR MARTINELL: LES ACTITUDS POLÍTIQUES I SOCIALS

ANTONI GAVALDÀ TORRENTS

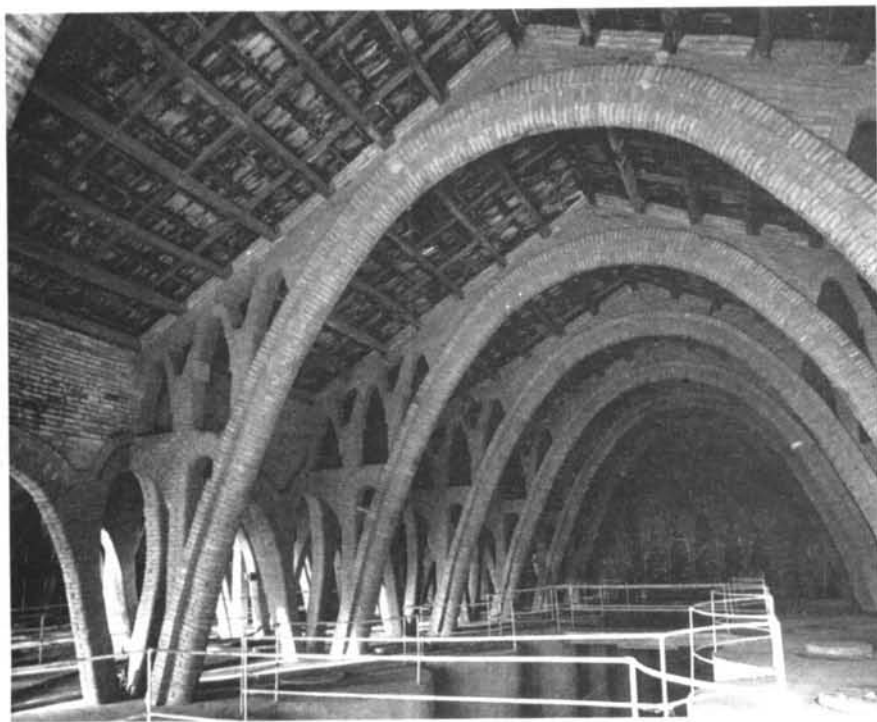
Perfil d'un dels arquitectes modernistes catalans més prolífics en la construcció d'edificis agrícoles, especialment en la geografia tarragonina. A partir del repàs de la seva trajectòria professional en l'àmbit artístic, l'autor aprofundeix en una carrera política marcada pels interessos que Martinell tenia al camp, on es va enfrontar continuadament amb els masovers, i que el portà a militar en Acció Popular Catalana abans d'esclatar la Guerra Civil.

Cèsar Martinell Brunet (Valls, 1888-Barcelona, 1973) ha estat un personatge singular dins del món de l'arquitectura i de l'estudi de l'art. Marxà de Valls a Barcelona per estudiar arquitectura, títol que aconseguí el 1916, tot i que va ser a partir de 1906 quan s'endinsà en els estudis preparatoris i va començar a assistir, alhora, a l'escola d'art de Francesc Galí, per aprendre, sobretot, a dibuixar.¹ En el curs dels anys va rebre diverses in-

fluències de mestres relacionats amb el Modernisme i dels que ja entrellucaven el corrent del Noucentisme. A Barcelona fou professor de l'Escola d'Arts i Oficis, fundador dels Amics de l'Art Vell, degà del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya i Balears i fundador del Centre d'Estudis Gaudinians; a Madrid, acadèmic de l'Academia de San Fernando i sots president del Consell Superior del Colegio de Arquitectos de España, i a Valls, un dels

fundadors de l'Institut d'Estudis Vallencs. A aquesta activitat pública caldria sumar-hi la valuosa obra d'estudis de l'art, centrada en el període medieval, l'art barroc i la figura de Gaudí, amb la publicació de molts llibres i opuscles que han esdevingut un referent dels períodes estudiats. Tot amb tot, l'obra que li ha donat renom ha estat la construcció de cellers, trulls d'oli i fàbriques d'alcohol, bàsicament per a societats agrícoles i sindicats, fins convertir-se en un dels arquitectes més prolífics en aquest camp. Amb fins 44 construccions comptabilitzades, la seva obra està escampada arreu de la província de Tarragona, amb incursions significatives a terres de ponent. Un segon front de treball va ser l'arquitectura religiosa, amb obra de capelles i retauls. I encara hi ha un tercer, menys significatiu: els edificis per a obra educativa i amb finalitats culturals, sense descurar l'obra realitzada per a particulars en l'apartat d'arranjament de cases i complements.

Per aquests motius, l'Ajuntament de Valls, el 1973, just acabat de traspasar, decidí d'atorgar-li la Medalla d'Or de la ciutat, a títol pòstum. El procés anà ràpid però la concessió fou lenta. El desembre s'aprovà en ple la concessió i es posà a exposició pública per fer-hi les al·legacions que es creguessin oportunes. Només la presidència de la Asociación de Alumnos y ex-Alumnos de la Escuela de Maestría Industrial de Valls, ostentada per un regidor, va adherir-s'hi. Sense més incidències, l'alcalde, el

Cèsar Martinell va assolir amb èxit la construcció de cooperatives, trulls d'oli i fàbriques d'alcohol per a societats agrícoles i sindicats ubicades principalment a la província de Tarragona. A la fotografia, cooperativa agrícola-Modernista del 1918, a Pinell de Brai, a la Terra Alta.

mateix desembre, va informar el governador civil de la província, a fi i efecte que aquest hi donés el vist-i-plau, el 2 de març del 1974.

Mentrestant, l'Ajuntament havia corregut més que el vent i els tràmits i exposició estaven llestos i aprovats, com demostra el fet que el 15 de gener de 1974 el ple aprovés la concessió, sense esperar el dictamen del govern civil. El 5 de febrer de 1974 l'alcalde Romà Galimany escrivia a la vídua, Maria Taxonera, donant-li nota de l'acord, amb una frase que resultaria premonitòria i frustant —vista en el curs del temps— per als familiars receptors, al indicar que «*espero que mis ocupaciones me permitan la oportunidad para ponerse en relación con Vdes. a fin de determinar la fecha, que de común acuerdo, consideremos adecuada para el acto de la entrega oficial, de la Medalla*». La data no es trobà, la qual cosa faria que la demora en el lliurament de la medalla fos extremadament llarga, fins al juny del 1992, al cap de divuit anys.

Finalment, un dictamen del president accidental de l'Institut d'Estudis Vallencs² comportà que el glossador del personatge pogués explicar-se en la persona i obra en l'acte de concessió. En aquest context parlà dels mèrits artístics, curiosament sense esmentar res de l'obra política i social, aspecte que també era oblidat en l'informe de concessió.

MARTINELL I LA POLÍTICA

Martinell no va allunyar-se mai del poder: ja durant l'època de la Mancomunitat, anava de bracet amb tècnics en la construcció de cellers i va estar ben a prop d'entrar com a funcionari. Seguint Josep Casanovas,³ sabem que «en un primer moment, la Mancomunitat de Catalunya tenia la intenció de formar amb caràcter oficial un servei de construccions rurals, al capdavant de la qual volien posar-hi a l'arquitecte [...], però el desembre de 1918 va ser desestimada aquesta possibilitat i eren els sindicats agrícoles els que havien de sol·licitar amb caràcter particular els serveis de l'arquitecte». Tot amb tot, els cellers i trulls van anar caient l'un rere de l'altre, gràcies a la seva vàlua complementada amb la feina de despatx del seu valedor, Josep M. Valls. Alhora, l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre, de caire dretà i del qual va ser soci, havia requerit els seus serveis per presentar a aprovació la

Cèsar Martinell el 1924 en una fotografia d'autor anònim. Foto: © Arxiu Municipal de Valls.

construcció d'una granja avícola, ambiciosa de contingut, a través del Servei de Ramaderia, aspecte que no reeixí. De feina, no n'hi faltava, encara que en alguns casos amb problemes de corrupció de fort calat, com va ser el cas del Sindicat Agrícola de Cervera, on va ser destituït de director de les obres.⁴

Sembla ser, però, que en aquests anys de la Mancomunitat no va fer el pas d'entrar en política, cosa que sí va fer durant la República, en l'època més crua, quan s'havia convertit en propietari i li molestava tenir parcera a la finca que havia comprat. L'entrada en política va ser efectiva a partir del 1934, a la Unió Democràtica de Catalunya (UDC), encara que per poc temps, ja que se n'allunyà per centrista. El pas següent va ser no només el d'afiliar-se sinó el de convertir-se en un dels dirigents principals d'un partit afí a la seva mentalitat i als seus interessos, el dretà Acció Popular Catalana, sucursal catalana de la Confederación Española de Derechas Autónomas (CEDA). El partit es definia com a seguidor del seu Cap —Gil Robles— fins les últimes conseqüències; la màxima programàtica de la sortida en escena, a Valls, no n'oferia dubtes: «Acció Popular Catalana de Valls, saluda al Cap, i li ratifica, per mitjà d'aquest Butlletí, la seva inquebrantable adhesió. Present i endavant».⁵ Naixia, així, com afirmà Josep Benet, un partit que «aconseguí un cert predomini entre alguns sectors de propietaris agrícoles en combatre més durament que no pas la Lliga Catalana la Llei de Contractes de Conreu aprovada pel Parlament de Catalunya».

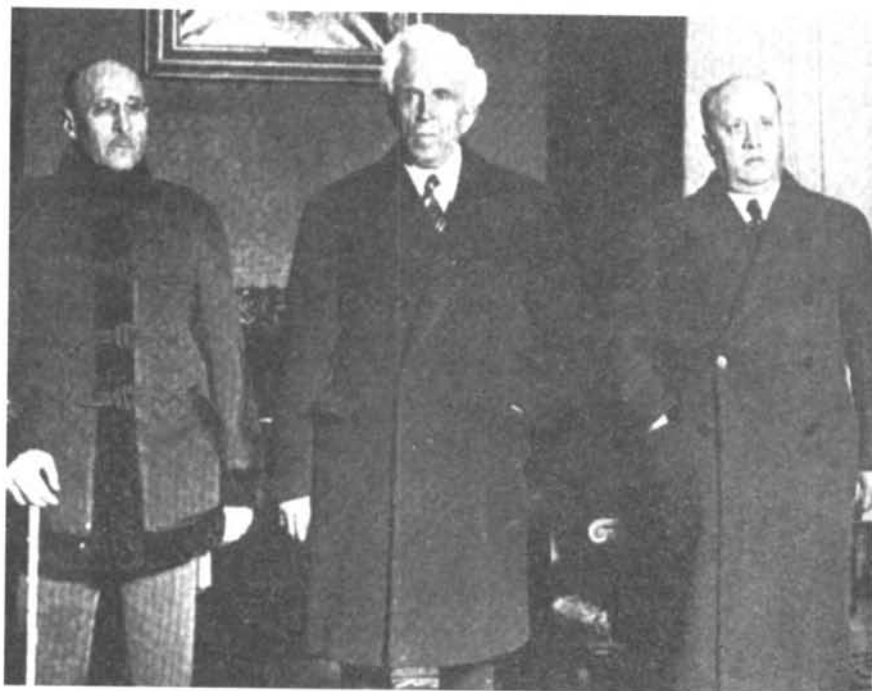
El nou partit de dreta va treure el nas a Valls el març de 1935, si atenem les gasetilles dels setmanaris vallencs *El Temps*, *La Crònica de Valls* i *Juventut*. Aquest darrer, òrgan dels carlins, en la salutació de rigor, deixà traslluir, amb finesa, l'enuig per la constitució d'aquest partit, assenyalant que «la reunió no fou pas tant concorreguda com s'esperaven els seus dirigents». De fet, els carlins, a Valls, representaven la dreta autèntica tirant a extrema dreta i ara s'haurien de repartir el pastís amb un partit de caire espanyolista. En la constitució del nou partit, Cèsar Martinell en va ser escollit president a Valls.

La Lliga Catalana, a Valls, va ser el partit més combatiu amb la CEDA. El mes de març de 1935 li retreia «el seu caràcter centralista i absorbent» i assenyalava que «si [la CEDA] no hagués tocat l'Estatut, ens hauríem entès de seguida; però ells saben perfectament que l'autonomia regida per gent de seny [de la Lliga] no aniria massa bé [per la CEDA], i els interessa fer-la fracassar».

En la constitució del consistori vallenc de maig del 1935 es desmarcaren de la CEDA, adduint raons de pes, que giraren contra Cèsar Martinell i els seus. Tres articles d'*El Temps*, òrgan oficial de la Lliga, no deixaven dubtes.⁶ En el primer recordava l'endemà del 6 d'octubre del 1934 i destacava que «quan encara la situació era tèrbola i difícil, i quan molts dels actuals elements cedistes locals estaven espaordits i amagats a casa

Cartell de la Lliga Catalana, que a les eleccions de febrer del 1936 s'enfrontava ideològicament a Acció Popular Catalana, sucursal catalana de la CEDA que defensava els interessos dels propietaris agrícoles.

L'any 1935, l'arquitecte Martinell va ser regidor de l'Ajuntament de Barcelona, durant l'alcaldia de Joan Pich i Pon que representava a la CEDA. L'alcalde apareix a la dreta de la fotografia acompanyant al governador civil de Barcelona, Manuel Portela Valladares.

seva...», sortí la Lliga a configurar govern.

La setmana següent, el setmanari reblava el clau assenyalant que Martinell havia estat nomenat conseller gestor governatiu de l'Ajuntament de Barcelona, amb un irònic «no hi ha sant sense misteri» i amb una comparació teatral «*Ahora lo comprendo todo!*». La repulsa, però, no s'aturà: li va dedicar un editorial, amb el significatiu títol de «Els caragirats», en el qual sortia l'opinió de la Lliga sobre Martinell. Deia que al proclamar-se la República aquest havia blasmat l'actuació anterior de la Lliga, titllant-la de «monàrquica i borbònica». Li retreia que passats quatre anys «el nostre home no ha vacil·lat a ingressar en un partit d'un republicanisme tan destenyit, com ho és la virginitat de les cortesianes», recordant que quan va entrar a la UDC, adduí que «no el convenia el catalanisme de la Lliga». La Lliga, furgant la ferida, li destapà que a la UDC fins i tot va fer les funcions de secretari escrutador d'un congrés celebrat a Tarragona, passant-se de partit a la primera oportunitat d'escalar. Així «amb armes i bagatges, ha entrat a Acció Popular Catalana, partit anticatalanista...». L'atac no tenia desperdici: indicava que «el món de la cortisania no és pas privatiu del sexe feble, sinó que és patrimoni dels fracassats i vanitosos. [...] La seva raça no és pas exhaurida, sinó que cada dia la seva ànima s'encarna en

multitud d'homes i homenets del nostre món actual».

La disputa era clara. En la constitució del nou ajuntament vallenc de dretes del mes de maig de 1935, la recomposició va esdevenir traumàtica, mentre l'alcalde i els regidors d'esquerra eren separats o a la presó pels fets del 6 d'octubre. A més dels 6 regidors de dreta d'elecció popular que continuaven al càrrec —3 per la Lliga, 2 pels carlins i 1 pels radicals—, l'autoritat militar havia nomenat 11 regidors més —10 de la CEDA i 1 radical—, motiu pel qual la Lliga i els radicals vallengs trencaren les cartes de joc i es van separar del consistori, que va quedar configurat amb la CEDA, ostentant l'alcaldia —Lluís Clois—, i els carlins com a convidats de pedra, sense voler entrar a la comissió de govern. Amb aquest acte s'havia produït la patètica divisió entre partits de dreta que s'apropaven o defensaven el feixisme enfront d'altres que se'n desmarcaven.

Martinell va viure intensament el tema municipal vallenc, com a president del partit i, si no hagués estat a Barcelona, de ben segur hauria estat el nou alcalde gestor del bienni negre. A Barcelona, entrà com a conseller ras al consistori de l'alcalde radical Joan Pich i Pon, per la CEDA, i va ser regidor fins el desembre del 1935, quan es va produir la substitució dels membres de la CEDA per suplents de dreta de partits que en el seu moment s'havien presentat a les elec-

cions.⁷ El seu paper als plens va ser discretíssim, aspecte que no prejutja que participés en diverses comissions. Mentrestant, a Valls, Martinell va participar plenament en les activitats del partit. Va presentar la conferència d'un advocat barceloní amb el tema «Acció Popular i la qüestió social»; va cofundar el Butlletí de la CEDA ja assenyalat i, sobretot, va coorganitzar l'anada de vallengs i comarcans al gran miting de la CEDA a València, sota el soplug de la Derecha Regional Valenciana, on les proclames de governs forts profeixistes eren premonitòries del que succeiria just un any després.

MARTINELL I L'ACCIÓ SOCIAL

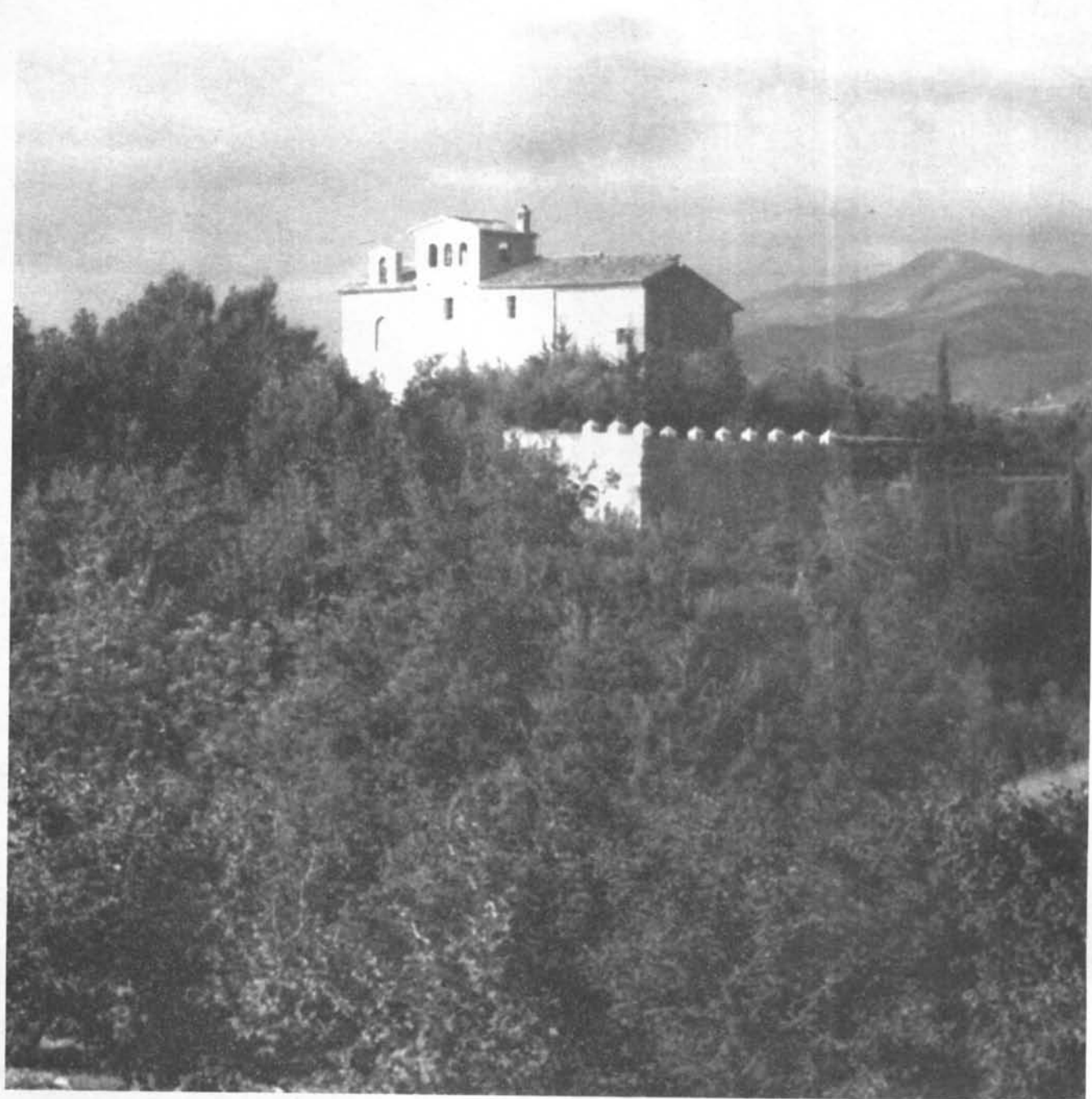
El conflicte de les formes d'arrendament de la terra en temps de la República i el primer franquisme va ser cru, i ha estat estudiat des de la vessant històrica i des de la perspectiva jurídica. L'entrada de la República va significar el posicionament dels grups sindicals sobre el problema de la terra, en la modalitat contractual. A grans trets el que volia el pagès arrendador i parcer era l'aplicació del lema «la terra per a qui la treballa», bo i escoltant els mitings dels partits guanyadors de les eleccions.

A Valls el conflicte agafà especial virulència. Cal recordar que la comarca vallenga era potent seguint les tesis de la CNT i menys la dels rabassaires. Els setmanaris locals demanaven seny i prudència; el canonge Cardó feia articles en perspectiva vallenga a la premsa catalana, en els quals posava el dit a la nafra de les injustícies passades i demanava paciència i resignació cristianes als propietaris amb una visió lúcida i amb un to valent; mentrestant la CNT trentista, a través de Pere Sagarra, optava per moderar les demandes, aprofitant l'articulat de les lleis, sense estar-hi, però, evidentment a favor. El cop final va ser la manifestació pagesa a Tarragona del 6 de novembre de 1932, amb èxit atribuïble a mitges a la CNT i a la UdR, amb consignes diferents, ja que mentre els primers seguien donant ordres de no pagar el 50% de la collita als propietaris, els segons es queixaven del retard del govern català per resoldre les seves peticions. La capitalització de l'èxit va sortir reflectida a *Solidaritat Obrera* de Barcelona i a *El Trabajo* de Manresa per plomes confederals de la comarca.⁸

Cèsar Martinell era un senyor de Valls, arquitecte, que havia fet fortuna, sobretot en el treballs que efectuà per a l'Exposició Internacional de Barcelona del 1929. El 1930 se li presentà l'ocasió de ser hisendat a la població nadiua. Ferran de Sagarra i de Siscar, el pare del poeta Josep M. de Sagarra, propietari amb residència a Barcelona, vengué terres a Valls, i Cèsar Martinell en va ser el comprador. A l'acte de venda, a Barcelona, davant del notari Joan Campassol i Calvell, s'efectuà la compra de dues finques de més de 26 ha. per 40.000 pessetes

de l'època més els complements de papers –líquid imposable, honoraris– que sumaren 5.408 pessetes. La Granja de Doldellops, nom de la finca, era seva. Amb la compra Martinell heretà parcers i arrendadors, amb anys a l'esquena portant les terres de Sagarra, i això li va portar problemes per la intransigència a voler fer cau i net i per mirar que li rendissin els diners esmerçats. La parceria a l'ús a les terres del Camp, per norma general, era sense contractes escrits. En la collita del 1932 Martinell ja va tenir enfrontaments de paraula amb alguns

parcers, perquè no acceptava el Pacte de la Generalitat del 1931. Tampoc no acceptà el contracte verbal que els parcers havien emparaulat amb el majordom del propietari antic, absentista de les terres durant molts anys, que quan el parcer arrencava un arbre vell l'obligació era plantar-ne un altre de jove, a fi i efecte que la terra no quedés desvagada. Aquesta no acceptació implicà que a alguns parcers els reclamés quantitats per altres conceptes que abans no es pagaven, com pels llegums, patates, tomacons, etc. que es plantaven al mig de

Paratge de la propietat La Granja de Doldellops, finca que Cèsar Martinell va comprar l'any 1930. La imatge correspon a l'època posterior a la reconstrucció realitzada per l'arquitecte. Foto: © Pere Català Pic. Arxiu Municipal de Valls.

les bancalades, o fins i tot la part de llenya d'arbres arrencats. El 1934 Martinell agafà força amb la nova llei que l'emparrava, i reclamà i va obtenir que se li pagués la retenció que alguns parcers havien efectuat del 1931 al 1933; a més va demanar que se li lliurés el mateix any, sense avenir-se a un retorn a terminis. La guerra posà cadascú al seu lloc. Martinell es féu fonedís com un bolado, tant pel tema del conflictes de les terres com per la seva decidida actuació política des del 1934 a la CEDA, profeixista. Va passar períodes de temps a Arenys de Mar, Gràcia, Tordera i la Roca del Vallès, i era a Arenys de Mar quan l'entrada dels rebels. Mentrestant les terres seguien produint. Es parcers van continuar treballant-les i per la part del propietari parlaren amb el masover i amb el Comitè de Milícies Antifeixistes de Valls. El primer manifestà no voler saber-ne res i el Comitè va aconsellar que si l'amo no apareixia es quedessin tota la collita. Passada la guerra Martinell retornà i actuà com a guanyador. Tenim constància de greus enfrontaments amb diversos parcers. La manca de sensibilitat de Martinell cap a l'estament pagès es féu evident. Amb el masover Pere Altès Altès xocà al voler fer-lo intervenir com a home de palla a favor seu en actes de conciliació, aplicant-li el pacte de la fama de la cessació de contracte per no avenir-s'hi. La terra que duia Joan Güell Calbet, *Joan de la Cabra*,⁹ se la va fer seva el 1939 cridant a la germana d'aquest perquè anés a veure'l, i traient-se-la del da-

munt amb imprecacions de «Vosaltres no podeu entrar a la Granja, que sou rojos!» «Fora, fora, rojos!», aprofitant que Joan Güell era fora de circulació per un temps prudencial. Tanmateix, l'octubre de 1947 se les va haver amb Joan Mallorquí Calbet *Tito de Guiu*, amb el «pre-aviso desaloje de finca rústica»; l'acte de conciliació va acabar sense avinença.¹⁰ Amb qui se les va veure de veritat va ser amb Rafael Bonet Tomàs, *el Bon Minyó*. Aquest havia entrat de parcer en temps de Sagarra i els tractes els havia fet amb el majordom. La primera topada amb el nou amo Martinell va ser a la collita del 1934 i la segona acabada la guerra el 1939, situació que duraria fins al 1948. El 1934, Martinell el cominà que pagués la part de la collita dels tres anys en una sola anualitat, aspecte al qual no s'avingué el parcer. A més va demanar que els fruits que li pertocaven fossin duts al mas, en un intent feudal d'aterrorir-lo, ja que aquest no tenia bestiar adequat per fer aquesta comesa. El 1939 va començar de nou el calvari per Bonet i la seva família. El primer dia que Martinell va arribar al mas recriminà a Bonet i el seu fill que s'haguessin arrencat avellaners. Va ferir amb les expressions usuals «que érem uns rojos!» amb l'amenaça que «la guàrdia civil us espera!». Ambdós marxaren abans d'hora de la terra i evidentment, la guàrdia civil havia anat a casa seva, «amb l'ordre que ens presentéssim al quarter». «Amb la por al cos ens valguérem de l'oncle Francesc Rafí Gatell, persona

molt catòlica.¹¹ L'oncle va dir-li al civil que el pare i la seva família bé havien de menjar durant la guerra. El civil va mirar la fitxa del meu pare i va trobar que només era rabassaire. Amb posat d'home que ho arreglava tot, el civil va dir a l'oncle que «*si no està conforme [Martinell] que vaya al juzgado*»». I això precisament és el que va fer Martinell.

El 8 de novembre de 1939 presentà la demanda de desnonament. Per aquesta informació sabem que Rafael Bonet era parcer, que cultivava uns dos jornals, part regadiu, part secà, plantats d'avellaners, oliveres i diversos arbres fruiters, i que lliurava al propietari, Cèsar Martinell, la meitat dels fruits de l'horta i dues cinquenes parts dels de secà. Martinell, a la demanda, deia que havia cobrat la part d'avellaners de la collita del 1939 i una sisena part del 50% de les avellaners «*recogidas durante el periodo rojo, pero no la parte de judias, que le corresponden de las que tenia plantadas en el sitio donde habia los avellanos arrancados*». El 13 de novembre se celebrà l'acte de conciliació al qual cada u va portar un home bo. Bonet va ser contundent en el seu torn i va rebatre la demanda, afegint-hi aspectes interessants com la nul·litat del contracte anual, el no voler donar fesols i hortalisses perquè mai n'havia donat, així com la negativa a lliurar llenya d'avellaners arrencats i un garrofer esporgat, per les mateixes circumstàncies. Sense acord, el jutge municipal va tancar el cas. Martinell va decidir continuar amb la demanda corresponent i el jutjat, un cop admesa, fixà judici pel 30 de gener de 1940, retardat al 8 de febrer i suspès perquè el jutge manifestà amistat amb el demandat, data en què va passar al jutjat competent, que era el de districte. Martinell, mentrestant, l'octubre del 1940, va fer una acta notarial a Barcelona, demanant que si no prosperava la demanda que tenia presentada tornés a començar el procediment, ja que volia que la finca estigués lliure l'1 de novembre de 1941. L'octubre del 1941 va atorgar poders al mateix advocat.

L'acte de conciliació començà altre cop l'octubre del 1947. Bonet sempre presentà com a home bo Conrad Mateu Salas. Martinell canvià els homes bons del primer al segon acte. L'octubre de 1948, el procurador dels tribunals de Valls i el partit, actuant en nom de Martinell, demanà prova de confessió judicial de Bonet, cosa a què accedí el jutge

LA PROPIETAT ES DEL QUI SE L'APROPIA

PER CASTANYS

— I si proveu de reclamar, direm que sabotegeu l'Estatut.

Caricatura sobre l'aprovació de la Llei de Contractes de Conreu del 1934 que va fer impossible el desnonament dels pagesos. L'enfrontament entre propietaris agrícoles i masovers venia perquè aquests últims volien la preservació del caràcter familiar de les explotacions agrícoles i els propietaris volien defensar la seva riquesa que amb la nova llei veien amenaçada, tal i com mostra el dibuix de Castanyes.

El 1973, l'Ajuntament de Valls atorgà a Cèsar Martinell la Medalla d'Or de la ciutat a títol pòstum. Sobre aquestes línies, fotografia de l'arquitecte, d'autor desconegut. Foto: © Arxiu Municipal de Valls.

i es portà a terme, ratificant-se en el que havia declarat sempre. Al nou judici de desnonament, Bonet, cansat, no es va presentar, ocasió que aprofità Martinell –amb dos valedors a la recàmara– per fer valdre la seva. El 2 de març de 1949, a la finca, davant l'agent habilitat, el procurador de la part actora, el lletrat i el secretari del jutjat, Bonet cedia la suor d'anys, bo i reclamant la fixació de millores, detallades, per explanació de terrenys, per plantada d'avellaners i d'arbres fruiters, per arreglar escarnidors d'aigua i el més flagrant, pel pagament que havia efectuat a l'anterior arrendador quan ell havia agafat la terra, tot sense avinença amb la part pro-

pietària. Acabat l'acte, la part propietària entrà a la finca, «*cogió plantas y otros actos, propios de la posesión que le acaba de dar*». Presents els guardes rurals de la partida, se'ls cominà a denunciar si el demandat tornava a entrar a la finca. Martinell, ben assessorat, havia guanyat a un altre pagès que només vivia de la terra. Era la culminació del poder de la intransigència i de l'abús cap als desvalguts.

1. Esbossos més o menys amplis de la persona i l'obra de Martinell poden trobar-se a la seva entrada a la Gran Enciclopèdia Catalana; MARTINELL, C.: *Construcciones agrarias en Cataluña*, Publicaciones del Colegio Oficial de Arquitectos de Cataluña y Baleares, Barcelona, 1975 i a *Cultura*, núm. 324, AAET, Valls, 1973. Una síntesi divulgativa al programa de mà «Co-neix el teu municipi, la teva comarca i Catalunya, mitjançant Martinell», Associació Cèsar Martinell, El Pinell de Brai, 1999, i a MARTINELL, M.: *Petita història de Cèsar Martinell*, Mediterrània, Barcelona, 1999, i CASAS-MERCADE, F.: *Valls, a sol i serena*, Estudis Vallencs, Valls, 1976.

2. Sorpren la signatura del president accidental quan hi havia un president efectiu. Si es fa una anàlisi de la lletra de màquina i del redactat de la carta, no hi ha dubte que la missiva va ser escrita a casa del «president accidental» i s'hi va posar el segell de registre preceptiu de l'entitat de referència.

3. CASANOVAS, J.: *L'acció tècnica agrària (1912-1939). La política agrària de la Mancomunitat i de la Generalitat de Catalunya*, tesi doctoral inèdita, Departament d'Història Contemporània, Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, 1996, pp. 223 i ss.

4. El sindicat, de 1.400 socis, al·legà que «havia perjudicat els interessos de l'entitat argumentant el preu de les obres per sobre del que s'havia pressupostat inicialment». Se l'acusava «de situar-se al costat dels contractistes». RAMON I MUNOZ, J.M.: *El sindicalisme agrari a la Segarra*, Pagès Editors, Lleida, 1999, p. 240.

5. Butlletí d'Acció Popular Catalana de Valls, CEDA, núm. 1, juliol 1935, p. 1.

6. «Editorial: La constitució de l'Ajuntament», «Noves» i «Caragirats», *El Temps*, 3, i 11 de maig de 1935, pp. 1-3.

7. Arxiu Municipal Administratiu (AMA). Barcelona. Carpets 377 a 383. Actes Comissió Govern i Actes Ple. També Cerimonial Caixa 3 Exp. 1/1909.

8. Es pot resseguir a diverses fonts. GAVALDÀ, A.: *El pensament agrari de l'anarquisme a l'Alt Camp: 1923-1939. El paper de Pere Sagarra i Boronat*, Diputació de Tarragona, Tarragona, 1986.

9. El 1932 era dirigent del Sindicat de Treballadors del Camp de la CNT i en temps de guerra va ser-ne president. El 1937 va ser de la junta de l'Ateneu Llibertari, i en un període inconcret va ser president de la col·lectivitat agrícola. Dades lliurades al *Diccionari biogràfic del moviment obrer*, de propera aparició, a Barcelona, al Centre d'Estudis Històrics Internacionals de la Universitat de Barcelona.

10. JCV. Libro-Registro de Juicios Civiles, Sección 1, Actos de conciliación, Año 1947, p. 16. Al indicar com va acabar posa «*por intentado*», que volia dir que el demandat no comparegué a la citació i per tant era declarat sense avinença.

11. Informació facilitada per Rafael Bonet Fontanilles. Quan les monges van ser expulsades del convent del Pati, Rafi les acompanyà a diverses cases. En el curs de la guerra el seu fill va marxar de voluntari amb el batalló vallenc Treball, organitzat pel PSUC. Sobre Rafael Bonet Tomàs podem indicar que no sabia escriure i no milità a cap partit durant la guerra.

Antoni Gavalrà Torrents
Universitat Rovira i Virgili